

Δομή και σχηματισμός λέξεων της Κοινής Νεοελληνικής

Αγγελική Ράλλη

Πανεπιστήμιο Πατρών

Περίληψη

Ο σχηματισμός λέξεων είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον τομέα του λεξιλογίου και της δημιουργίας νεολογισμών και όρων. Αν και αποτελεί βασικό κλάδο της γλώσσας, στην Κοινή Νεοελληνική δεν έχει μελετηθεί επαρκώς και έχει ελάχιστα προσεγγισθεί από την παραδοσιακή γραμματική, ιδιαίτερα τα φαινόμενα της παραγωγής και της σύνθεσης λέξεων. Στις ακόλουθες παραγράφους δίνεται έμφαση στα μορφηματικά στοιχεία τα οποία αποτελούν τις βασικές μονάδες των μορφολογικά πολύπλοκων λέξεων, δηλαδή των λέξεων που αναλύονται σε περισσότερα του ενός συστατικά. Περιγράφονται οι τρεις διαδικασίες σχηματισμού λέξεων, η κλίση, η παραγωγή και η σύνθεση, και αναλύεται ο ρόλος τους στη δημιουργία του νεοελληνικού λεξιλογίου. Σε γενικές γραμμές, η προσέγγιση που ακολουθείται είναι αυτή της γενετικής μορφολογίας (*generative morphology*), σύμφωνα με την οποία ο σχηματισμός λέξεων, ο οποίος βασίζεται σε κανόνες και αρχές της γλωσσικής ικανότητας του φυσικού ομιλητή, λαμβάνει χώρα στο γραμματικό τομέα της μορφολογίας (βλ. Ράλλη 2001, προσεχώς). Όπως φαίνεται στη συνέχεια, η συγκεκριμένη γλωσσολογική ανάλυση ερμηνεύει επαρκώς περιπτώσεις και φαινόμενα που αδυνατεί να εξηγήσει, ή προσεγγίζει με λανθασμένο τρόπο, η παραδοσιακή γραμματική.

1. Γενικά χαρακτηριστικά της μορφολογικής ανάλυσης

Η Κοινή Νεοελληνική (εφεξής Ελληνική) είναι γλώσσα συνθετική με ιδιαίτερα πλούσια μορφολογία η οποία βασίζεται κυρίως στο συνδυασμό μορφημάτων, όπου μόρφημα θεωρείται η ελάχιστη μονάδα νοήματος με διακριτή

μορφή¹. Το θέμα, το παραγωγικό πρόσφυμα (πρόθημα, και επίθημα) και το κλιτικό επίθημα αποτελούν τις βασικές κατηγορίες οι οποίες συνθέτουν τις μορφολογικά πολύπλοκες λέξεις². Για παράδειγμα, η λέξη *απίστευτος* αποτελείται από το πρόθημα *α-*, το ονομαστικό θέμα *πιστ-*, τα παραγωγικά επιθήματα ρηματικής (*-εν-*) και επιθετικής (*-(τ(φωνήεν)-)*) κατηγορίας και το κλιτικό επίθημα *-ος*. Υπάρχουν όμως και λέξεις που δεν αναλύονται σε περισσότερα του ενός συστατικά. Τέτοιες είναι οι άκλιτες λέξεις (π.χ. το επίρρημα *άνω*), μερικοί τύποι άρθρων και αντωνυμιών (π.χ. *ο*, *εγώ*) και γενικά όλοι οι λεκτικοί τύποι χωρίς φωνολογικά αναγνωρίσιμη κατάληξη.

Η μορφή των θεμάτων και των προσφύματων δεν παραμένει πάντα σταθερή. Συχνά εμφανίζουν εναλλαγές, που ονομάζονται αλλόμορφα, και η παρουσία τους δεν ερμηνεύεται συγχρονικά. Η κατανομή των αλλομόρφων δικαιολογείται από το φωνολογικό ή/και το μορφολογικό περιβάλλον. Έτσι, το πρόθημα *α-* (π.χ. *άγνωστος*) λαμβάνει τη μορφή *αν-* μπροστά από λέξεις που αρχίζουν από φωνήεν (π.χ. *ανέλπιστος*), χωρίς να είναι δυνατή μια συγχρονική φωνολογική ερμηνεία³. Δεν αποτελούν αλλόμορφα οι μορφές των μορφημάτων που δικαιολογούνται συγχρονικά από φωνολογικούς κανόνες. Για παράδειγμα, η μορφή *γραπ-* του θέματος του ρήματος *γράφω*, που εμφανίζεται στον αόριστο και στο στιγμιαίο μέλλοντα, δικαιολογείται από κανόνα της ελληνικής φωνολογίας σύμφωνα με τον οποίο το σύμφωνο *φ* του θέματος *γραφ-* μετατρέπεται σε *π* μπροστά από το σύμφωνο *σ* που δηλώνει την όψη του ρήματος⁴. Σημειώνεται ότι ο ρόλος του φωνολογικού κανόνα της τροπής του *φ* σε *π* συγκαλύπτεται από τη γραφή η οποία χρησιμοποιεί το χαρακτήρα του αλφαβήτου *ψ* για να δηλώσει τη γειτνίαση των δύο συμφώνων *π* και *σ*.

1. Γλωσσολογικά διακρίνουμε πέντε τύπους γλώσσων: τις συνθετικές (γλώσσες με πλούσια κλίση, π.χ. Ελληνική), τις αναλυτικές (γλώσσες στις οποίες η σύνταξη αντικαθιστά συνήθως τη μορφολογία, π.χ. Αγγλική), τις συγκολλητικές (γλώσσες με παράταξη μορφημάτων ελευθέρων και εξαρτημένων μέσα στην ίδια λέξη, π.χ. Τουρκική), τις απομονωτικές (γλώσσες χωρίς κλιτικά μορφήματα οι οποίες βασίζονται κυρίως σε μονοσύλλαβα στοιχεία με ποικιλία τόνων, π.χ. Κινεζική) και τις πολυσυνθετικές (γλώσσες με εξαιρετικά πλούσια μορφολογία όπου παράταξη ελευθέρων και εξαρτημένων μορφημάτων αντικαθιστά πολλές φορές τη δόμηση προτάσεων, π.χ. Mohawk των ιθαγενών της Βόρειας Αμερικής). Στις συνθετικές γλώσσες τα κλιτικά μορφήματα είναι φορείς περισσότερων της μιας πληροφοριών (portmanteau morphemes). Για παράδειγμα, το κλιτικό επίθημα του ουσιαστικού της Ελληνικής φέρει πληροφορίες πτώσης και αριθμού, χωρίς να είναι δυνατός ο διαχωρισμός τους σε επιμέρους μορφηματικά συστατικά.

2. Η ύπαρξη ενθήματος, όπως έχει συχνά υποστηριχθεί για περιπτώσεις όπως αυτές των ρημάτων αρχαίας προέλευσης (π.χ. *μανθάνω*, βλ. Chantaine 1968: 14), δεν έχει συγχρονικό χαρακτήρα και δικαιολογείται μόνον ιστορικά.

3. Η μορφή *αν-* του προθήματος ερμηνεύεται διαχρονικά.

4. Για τις φωνολογικές ερμηνεύσιμες μορφές του ιδίου θέματος βλ. Νέσπορ (1999), *Φωνολογία*, εκδ. Πατάκη.

Διαχρονικά, το θέμα παράγεται από το συνδυασμό της ρίζας και ενός επιθηματικού στοιχείου. Για παράδειγμα, στο αρχαίο ρήμα *έλπομαι* η μορφή του θέματος *ελπ-*, χωρίς το θεματικό φωνήεν *-ο-*, προέρχεται από τη ρίζα *ελ-* (< ινδοευρωπαϊκό *wel-), στην οποία προστίθεται το επιθηματικό *-π-* (< *-p-). Η διάκριση της ρίζας έχει ιστορική αξία και συνδέεται με τη μελέτη της Ινδοευρωπαϊκής. Αποτελεί το στοιχείο της λέξης που είναι υπεύθυνο για το βασικό της νόημα. Συγχρονικά όμως, δεν είναι εύκολο να γίνει ο διαχωρισμός ανάμεσα σε ρίζα και θέμα, είτε γιατί τα όρια των δύο στοιχείων έχουν καταστεί δυσδιάκριτα από την πάροδο του χρόνου [π.χ. είναι αδύνατη η διάκριση ρίζας και θέματος στη λέξη *πατήρ* (βλ. Chantraine 1973: 2)] είτε γιατί μία συγκεκριμένη λέξη είναι ξενικής ή άγνωστης προέλευσης (π.χ. οι λέξεις *σαλάτα* και *άνθρωπος* αντίστοιχα). Γι' αυτό το λόγο, στην εργασία, υιοθετείται ο όρος «θέμα», με την ευρεία του έννοια, για τη δήλωση γενικά όλων των στοιχείων που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι ανήκουν στην κατηγορία των λεξημάτων, δηλαδή εκείνων των στοιχείων που δεν θεωρούνται γραμματικά και διαχωρίζονται, ως εκ τούτου, από την κατηγορία των προσφυμάτων.

Οι βασικές μορφηματικές μονάδες που αναφέραμε παραπάνω, δηλαδή οι μονομορφηματικές λέξεις, τα θέματα και τα προσφύματα, αποτελούν τα βασικά λήμματα του νοητικού ή σταθερού λεξικού (mental/permanent lexicon) του φυσικού ομιλητή της γλώσσας (βλ. Lieber 1980, Di Sciullo & Williams 1987). Συνδυαζόμενα μεταξύ τους μετέχουν στις διαδικασίες της παραγωγής, της κλίσης και της σύνθεσης των μορφολογικά πολύπλοκων λέξεων της Ελληνικής.

Τα τελευταία χρόνια το νοητικό λεξικό αποτελεί αντικείμενο μελέτης των επιστημών της ψυχολinguιστικής και της νευρογλωσσολογίας. Οι ερευνητές προσπαθούν να εντοπίσουν το σύνολο και το είδος των πληροφοριών που χαρακτηρίζουν τα λήμματα οι οποίες δεν είναι προβλέψιμες από παραγωγικές διαδικασίες σχηματισμού λέξεων (βλ. Jackendoff 1997). Θεωρείται ότι κάθε λήμμα φέρει πληροφορίες φωνολογικού, μορφολογικού, συντακτικού και σημασιολογικού περιεχομένου. Δηλαδή κάθε λήμμα συνδέεται με ήχο, μορφή, κατανομή στο δομικό περιβάλλον και σημασία.

Σε γενικές γραμμές, οι διαδικασίες σχηματισμού λέξεων της Ελληνικής βασίζονται στην προσφύματοποίηση, δηλαδή στην πρόσθεση προσφύματος σε θέμα που αποτελεί τη λεξική βάση της λέξης, ή στο συνδυασμό τουλάχιστον δύο θεμάτων. Η προσφύματοποίηση διακρίνεται σε κλίση και παραγωγή, ανάλογα με το είδος του προσφύματος που χρησιμοποιείται, ενώ ο συνδυασμός δύο θεμάτων καταλήγει στη δημιουργία συνθέτων.

Και οι τρεις διαδικασίες χρησιμοποιούν ως βασική μονάδα τους το μόρφημα, και μάλιστα το θέμα, αφού στο ίδιο θέμα μπορούν να προστεθούν τόσο κλιτικά και παραγωγικά προσφύματα όσο και άλλα θέματα για το σχηματισμό νέων λεξικών στοιχείων (βλ. Ράλλη 1986):

- (1) α. άνθρωπ-ος (κλίση)
β. ανθρωπ-ιν- (παραγωγή, βλ. ανθρώπινος)
γ. λυκ-ανθρωπ- (σύνθεση, βλ. λυκάνθρωπος)

2. Η προσφυματοποίηση: κλίση και παραγωγή

Η μορφολογική διαδικασία της κλίσης δημιουργεί λέξεις συνδυάζοντας θέματα με τα κατάλληλα κλιτικά προσφύματα και παράγει τύπους της ίδιας γραμματικής κατηγορίας οι οποίοι διαφέρουν μεταξύ τους ως προς συγκεκριμένα μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, οι τύποι *άνθρωπος*, *ανθρώπου*, *άνθρωπο*, *άνθρωπε*, *άνθρωποι*, *ανθρώπων*, *ανθρώπους* φέρουν διαφορετικά κλιτικά επιθήματα, διαφέρουν ως προς τα χαρακτηριστικά της πτώσης και του αριθμού, αλλά έχουν το ίδιο θέμα *ανθρωπ-* και την ίδια γραμματική κατηγορία (ουσιαστικό).

Η παραγωγή δημιουργεί νέα παράγωγα θέματα και συνήθως προϋποθέτει το συνδυασμό ενός βασικού θέματος με ένα παραγωγικό πρόσφυμα.

- (2) α. όργαν-(ο)⁵
β. οργαν-ών-(ω)
γ. οργανω-τή-(ς)
δ. οργανωτ-ικ-(ός)
ε. οργανωτικ-ά [επίρρημα]

Στα παραδείγματα του (2) δημιουργείται ένα ρηματικό θέμα (*οργανών(ω)*) μετά το συνδυασμό του θέματος του ουσιαστικού *όργανο* και του παραγωγικού επιθήματος *-ων-*. Μετά την πρόσθεση του παραγωγικού επιθήματος *-τη-* δημιουργείται εκ νέου ένα θέμα ρηματικού ουσιαστικού (*οργανωτή(ς)*)⁶. Στη συνέχεια, μετά την πρόσθεση του παραγωγικού επιθήματος *-ικ-*, το ουσιαστικό μετατρέπεται σε επίθετο (*οργανωτικ(ός)*) και το επίθετο σε επίρρημα (*οργανωτικά*), αφού το θέμα *οργανωτικ-* συνδυασθεί με το επίθημα *-α*. Δηλαδή σε μια διαδικασία παραγωγής το επίθημα είναι υπεύθυνο για τη γραμματική κατηγορία του παραγομένου στοιχείου, αφού

5. Σε παρένθεση τίθενται τα κλιτικά επιθήματα που συνοδεύουν το θέμα ή/και το παραγωγικό επίθημα, όταν το υπό πραγμάτευση αντικείμενο δεν αναφέρεται ευθέως σ' αυτά.

6. Ο τύπος *οργανωτικός* χρησιμοποιεί το αλλόμορφο *-τ-* του ονοματικού επιθήματος *-τη(ς)* το οποίο εμφανίζεται στον πληθυντικό αριθμό των ονομάτων σε *-της* (πβ. *οργανω-τή-ς/οργανω-τές*). Βλ. Ράλλη (προσεχώς) για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη χρήση των αλλομόρφων στη μορφολογία.

από τα δύο συστατικά, το θέμα και το παραγωγικό επίθημα, το δεύτερο αποτελεί τη βάση του συνδυασμού⁷.

Τα κλιτικά προσφύματα πραγματώνονται συνήθως ως επιθήματα, δηλαδή ως προσφύματα που εμφανίζονται στη δεξιά πλευρά των θεμάτων. Εξαιρέση φαίνεται να αποτελεί η ρηματική αύξηση, για τη μορφηματική και προθηματική υπόσταση της οποίας υπάρχουν σοβαρές αμφιβολίες. Έχει αποδειχθεί από τους Μπαμπινιώτη (1972) και Ralli (1988) ότι η αύξηση δεν είναι μόρφημα, αλλά αποτελεί ένα μορφο-φωνολογικό στοιχείο, το οποίο εμφανίζεται για να υποστηρίξει τον τόνο των παρελθοντικών ρηματικών τύπων που τονίζονται στην προπαραλήγουσα⁸.

Τα παραγωγικά προσφύματα διακρίνονται σε προθήματα και επιθήματα ανάλογα με τη θέση που καταλαμβάνουν συνδυαζόμενα με το θέμα. Μεταξύ των προθημάτων περιλαμβάνονται σήμερα και οι αρχαίες ελληνικές προθέσεις, οι οποίες παραδοσιακά κατατάσσονται στα πρώτα μέλη συνθέτων λέξεων (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991):

(3)	α.	αναφέρ(ω)	<	ανά	φέρ(ω)
	β.	διαφέρ(ω)		διά	"
	γ.	εισφέρ(ω)		εις	"
	δ.	εκφέρ(ω)		εκ	"
	ε.	επιφέρ(ω)		επί	"
	στ.	υποφέρ(ω)		υπό	"

Όπως έχει υποστηριχθεί από τη Ralli (1988, 1992), οι παραπάνω σχηματισμοί ανήκουν στην κατηγορία των παραγώγων, αφού διαφορετικά δεν θα μπορούσε να ερμηνευθεί το γεγονός ότι σύγχρονες προθέσεις όπως για παράδειγμα οι *με* και *για*, δεν συμμετέχουν σε σύνθετους σχηματισμούς. Ως προθήματα, οι αρχαίες προθέσεις ανήκουν σε μια κλειστή τάξη (closed class) στοιχείων τα οποία δεν εμφανίζουν νοηματική σταθερότητα (δηλαδή δεν έχουν πάντα την ίδια σημασία στις λέξεις που απαντούν) και, ως εκ τούτου, αποτελούν διαφορετικό αντικείμενο έρευνας από τις κοινές προθέσεις της Νέας Ελληνικής⁹.

7. Στη γλωσσολογική ορολογία η βάση ενός μορφολογικού συνδυασμού στοιχείων λέγεται κεφαλή (head) και είναι υπεύθυνη για τη γραμματική κατηγορία και τα μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά του σχηματιζομένου στοιχείου (βλ. Williams 1981).

8. Βλ. Μπαμπινιώτης (1972) και Ralli (1988) για περισσότερα επιχειρήματα αναφορικά με αυτή την άποψη.

9. Σημειώνεται ότι οι εκφράσεις στις οποίες οι αρχαίες προθέσεις απαντούν ελεύθερες είναι μάλλον στερεότυπες, π.χ. *ανά την υφήλιον*.

Τα κλιτικά προσφύματα εμφανίζονται συνήθως μετά τα παραγωγικά (βλ. Ράλλη 1986, Kilani-Schoch 1988) και σηματοδοτούν τα όρια των λέξεων οι οποίες είναι έτοιμες να χρησιμοποιηθούν σε προτάσεις [βλ. (4)]. Αντίθετα, τα παραγωγικά προσφύματα υπόκεινται στο λεγόμενο «νόμο της επαναδρομής» (recursiveness, βλ. Scalise 1984), αφού από το συνδυασμό θέματος και παραγωγικού προσφύματος δημιουργείται εκ νέου στοιχείο της κατηγορίας του θέματος [βλ. (4)]. Επαναδρομή σημαίνει ότι θεωρητικά σε ένα θέμα μπορεί να προστεθεί άπειρος αριθμός παραγωγικών προσφυμάτων. Στην πράξη βέβαια αυτό δεν συμβαίνει, γιατί τα κριτήρια επιλογής θεμάτων εκ μέρους των παραγωγικών προσφυμάτων είναι ιδιαίτερα περίπλοκα. Επίσης, τόσο οι φωνολογικοί περιορισμοί όσο και τα όρια της μνήμης περιορίζουν σημαντικά τον αριθμό των παραγωγικών προσφυμάτων που θα μπορούσαν να προστεθούν στο θέμα.

(4) Παραγωγή	πβ. Κλίση
α. παιδ-	παιδί
β. παιδ-ευ-	παιδεύ-ω
γ. εκ-παιδ-εύ-	εκπαιδεύ-ω
δ. εκ-παιδ-ευ-τή-	εκπαιδευτή-ς
ε. εκ-παιδ-ευ-τ-ικ-	εκπαιδευτικ-ός
στ. εκ-παιδ-ευ-τ-ικ-οτερ-	εκπαιδευτικότερ-ος

Η κλίση έχει υποχρεωτικό χαρακτήρα, αφού τα θέματα, για να μπορέσουν να χρησιμοποιηθούν ως λέξεις, πρέπει απαραίτητα να συνδυασθούν με κλιτικά προσφύματα. Αντίθετα, η παραγωγή είναι προαιρετική διαδικασία, αφού από την εφαρμογή της δημιουργείται παράγωγο θέμα, το οποίο μπορεί να είναι διαφορετικής γραμματικής κατηγορίας από το αρχικό. Για παράδειγμα, στο θέμα *άνθρωπ-* τα κατάλληλα κλιτικά επιθήματα μας δίνουν τις κλιτές μορφές της λέξης *άνθρωπος*, σε ενικό και πληθυντικό (5α), ενώ τα παραγωγικά προσφύματα του (5β) *-ιν-*, *εξ* και *-ιζ-* δημιουργούν θέματα νέων λέξεων που είναι διαφορετικής κατηγορίας από αυτό της λέξης *άνθρωπος*:

- (5) α. Κλίση: *άνθρωπ-ος*, *ανθρώπ-ου*, *άνθρωπ-ο*, *άνθρωπ-ε*, *άνθρωπ-οι*,
ανθρώπ-ων, *ανθρώπ-ους*
 β. Παραγωγή: *ανθρώπ-Ουσιαστικό-IV-(ος)*Επίθετο, *εξ-άνθρωπ-ιζ-Ουσιαστικό -(ω)*Ρήμα

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η δημιουργία παραγώγου δεν συνοδεύεται πάντοτε από αλλαγή της γραμματικής κατηγορίας. Έτσι, από το θέμα του ουσιαστικού *άνθρωπος* δημιουργούνται τα ουσιαστικά *ανθρωπότητ(α)*, *ανθρωπιστή(ς)* και *ανθρωπάκι* με την πρόσθεση των προσφυμάτων *-στητ(α)*, *-ιστη(ς)* και *-ακι* αντιστοίχως.

Εκτός από την παραγωγή λέξεων με εμφανές παραγωγικό πρόσφυμα, υπάρχουν και παράγωγα που δημιουργούνται χωρίς την πρόσθεση φωνολογικά αναγνωρίσιμοι παραγωγικού προσφύματος. Τέτοια είναι αυτά που σχηματίζονται με απλή αλλαγή του βασικού φωνήεντος του θέματος [βλ. (6)] των οποίων η διαδικασία παραγωγής ονομάζεται «ablaut». Γενικώς, δεν θεωρείται ότι ανήκουν στο δυναμικό και δημιουργικό μέρος της παραγωγής, αφού είναι κατάλοιπα της Αρχαίας Ελληνικής.

- (6) α. απέχ(ω)   αποχ(ή)
      β. λέγ(ω)   λόγ(ος)
      γ. φέρ(ω)   φορ(ά)

Είναι επίσης δυνατόν η μετάβαση από τη μία γραμματική κατηγορία στην άλλη να πραγματώνεται χωρίς αλλαγή του θέματος ή την παρουσία παραγωγικού προσφύματος [βλ. (7)]. Αυτή ερμηνεύεται γλωσσολογικά ως απλή μετάπλαση κατηγορίας (conversion) και δεν υπάρχει συγχρονική δικαιολόγηση για ποιο θέμα, το ονοματικό ή το ρηματικό, έδωσε τη γένεση του άλλου.

- (7) α. οδηγ(ώ)   οδηγ(ός)
      β. κυνηγ(ώ)   κυνηγ(ός)

Τα κλιτικά προσφύματα κατανέμονται σε παραδειγματικά σύνολα σύμφωνα με κάποια κοινά μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά και ανάλογα με το είδος και τη γραμματική κατηγορία των θεμάτων με τα οποία συνδυάζονται. Έτσι δημιουργούνται οι λεγόμενες ονοματικές κλίσεις και ρηματικές συζυγίες, τις οποίες εκτενώς περιγράφουν οι παραδοσιακές γραμματικές (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991). Για παράδειγμα, το κλιτικό επίθημα -ος της λέξης *άνθρωπος* έχει τα μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά της πτώσης (ονομαστική) και του αριθμού (ενικού) και βρίσκεται σε παραδειγματική σχέση με τα άλλα κλιτικά επιθήματα του ίδιου κλιτικού παραδειγματικού συνόλου (*ανθρώπ-ου, άνθρωπ-ο, άνθρωπ-ε, άνθρωπ-οι, ανθρώπ-ων, ανθρώπ-ους*).

Αντίθετα με τα κλιτικά προσφύματα, τα παραγωγικά προσφύματα δεν έχουν παραδειγματικό χαρακτήρα, δηλαδή δεν μεταβάλλονται συστηματικά ανάλογα με συγκεκριμένα μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά. Έχουν όμως καθορισμένη λειτουργία ή σημασία που πλησιάζει προς αυτή των θεμάτων και φέρουν εγγενείς περιορισμούς επιλογής συγκεκριμένων θεμάτων. Για παράδειγμα, σε μια λέξη όπως *ανθρώπινος* το παραγωγικό επίθημα -ιν- είναι υπεύθυνο για τη γραμματική κατηγορία του επιθέτου, τη σημασία της ιδιότητας, και επιλέγει θέματα ονομάτων αποκλείοντας το συνδυασμό του με ρηματικά.

Ένα παραγωγικό πρόσφυμα μπορεί να προσφέρει στην παράγωγη λέξη περισσότερες από μία ερμηνείες. Για παράδειγμα, στη λέξη *υπολογιστής* το επίθημα *-τη(ς)* φανερώνει το όργανο και το πρόσωπο που ενεργεί (από το θέμα του ρήματος *υπολογίζω*). Είναι επίσης δυνατόν από τη διαδικασία της παραγωγής να διαμορφώνονται συχνά σημασίες που δεν είναι ολότελα διαφανείς. Για παράδειγμα, η σημασία της λέξης *λύτρο* δεν αντιστοιχεί στα νοηματικά χαρακτηριστικά του ρηματικού θέματος του ρήματος *λύνω*, παρ' όλο που διαχρονικά προέρχεται από αυτό. Αντίθετα, η σημασία μιας λέξης που δημιουργείται από κλιτική διαδικασία είναι πάντα προβλέψιμη και απορρέει από τα νοηματικά χαρακτηριστικά των επιμέρους συστατικών της λέξης, δηλαδή του θέματος και του κλιτικού προσφύματος. Έτσι, ένας κλιτός τύπος ουσιαστικού φέρει προβλέψιμες πληροφορίες για τα μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά που αφορούν τον αριθμό και την πτώση, ενώ η λεξική του σημασία είναι ίδια με αυτήν του συστατικού του θέματος.

Τα μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά που συνήθως συνδέονται με την ονοματική και τη ρηματική κλίση είναι συνήθως αυτά που δίνονται στο (8) και το καθένα πραγματώνεται σε περισσότερες από μία τιμές. Για παράδειγμα, το γένος μπορεί να είναι αρσενικό, θηλυκό ή ουδέτερο.

- (8) α. Ονοματική κλίση: γένος, πτώση, αριθμός, κλιτική τάξη¹⁰
β. Ρηματική κλίση: διάθεση, φωνή, όψη, χρόνος, έγκλιση, πρόσωπο, αριθμός, κλιτική τάξη

Θεωρείται ότι τα περισσότερα από τα παραπάνω μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά ανήκουν στα κλιτικά προσφύματα. Παρ' όλα αυτά, όπως έχει προταθεί από τη Ralli (1988, 2000, 2001) και Ράλλη (προσεχώς), το γένος και η διάθεση ανήκουν στις ιδιότητες του θέματος. Σύμφωνα μ' αυτή την ανάλυση, τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά δεν συνδέονται απαραίτητως με συγκεκριμένες μορφές κλιτικών προσφυμάτων και, ως εκ τούτου, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι αποτελούν εγγενείς ιδιότητες των θεμάτων. Βασικό επιχείρημα της θέσης αυτής αποτελεί το γεγονός ότι ονόματα με ίδια κλιτικά προσφύματα μπορεί να

---

10. Με τον όρο «κλιτική τάξη» εννοούμε τις κλίσεις των ονομάτων και τις συζυγίες των ρημάτων. Ο συγκεκριμένος όρος αποτελεί μετάφραση του αντίστοιχου γλωσσολογικού όρου «inflection class». Σύμφωνα με τη Ralli (2000, 2001), η κρατούσα άποψη της παραδοσιακής γραμματικής για συγκεκριμένες κλιτικές τάξεις δεν βασίζεται σε επιστημονικά κριτήρια και δεν αντιστοιχεί στην πραγματική διάκριση κλιτικών παραδειγμάτων της νεοελληνικής γλώσσας. Κατά τη Ralli, τα ονόματα (ουσιαστικά και επίθετα) που έχουν αρκετά ανώμαλη κλίση διακρίνονται σε 10 κλιτικές τάξεις, ενώ τα ρήματα, ως πιο ομαλά, κλίνονται σύμφωνα με δύο παραδείγματα.

έχουν διαφορετική τιμή γένους (πβ. *κόπος* και *πρόοδος*) και ρήματα διαφορετικής διάθεσης εμφανίζουν ίδια κλίση (π.χ. *έρχομαι* και *κοιμάμαι*).

Εκτός από το χαρακτηριστικό της κλιτικής τάξης (δηλαδή του δείκτη συγκεκριμένης ονοματικής κλίσης ή ρηματικής συζυγίας), που έχει καθαρά μορφολογική υπόσταση, τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά χρησιμοποιούνται και από άλλους τομείς της γλωσσολογικής ανάλυσης, δηλαδή από τη σύνταξη και τη σημασιολογία. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το χαρακτηριστικό του αριθμού έχει σημασιολογική ερμηνεία και μετέχει στο συντακτικό φαινόμενο της συμφωνίας των συστατικών της πρότασης (π.χ. στη συμφωνία επιθέτου και ουσιαστικού).

Γενικώς, ο συνδυασμός θέματος και προσφύματος εξαρτάται από κάποιους περιορισμούς επιλογής (selectional restrictions) οι οποίοι είναι μορφολογικής ή/και σημασιολογικής φύσεως και χαρακτηρίζουν τα λήμματα των μορφημάτων που μετέχουν στο συνδυασμό. Για παράδειγμα, ο συνδυασμός θεμάτων και κλιτικών προσφυμάτων εξαρτάται από τα εξής¹¹:

α) Από την ύπαρξη ή όχι θεματικών αλλομόρφων. Για παράδειγμα, τα ουδέτερα σε -ος της παραδοσιακά αναφερομένης ως τρίτης κλίσης (πβ. *κράτος*), που συγχρονικά εμφανίζει ένα θεματικό αλλόμορφο (πβ. *κρατ-*), κλίνονται διαφορετικά από τα ουδέτερα που εμφανίζουν δύο αλλόμορφα [πβ. *άρμα* (ονομαστική/αιτιατική και κλητική ενικού) και *αρματ-* (γενική ενικού και στον πληθυντικό αριθμό)]¹².

β) Από το χαρακτηριστικό του γένους, χωρίς όμως αυτό να ισχύει για όλες τις περιπτώσεις. Λόγου χάριν τα ουδέτερα εμφανίζουν διαφορετικά κλιτικά παραδείγματα από τα αρσενικά και τα θηλυκά. Αντίθετα, η διάκριση των δύο τελευταίων εξουδετερώνεται στην περίπτωση των ονομάτων σε -ος [πβ. *άνθρωπος* (αρσ.) / *οδός* (θηλ.)].

Εκτός από λίγες περιπτώσεις (π.χ. το επίθετο *πολύς*), η κλίση των επιθέτων δεν διαφέρει από την κλίση των ουσιαστικών, ενώ υπάρχουν περιπτώσεις ονοματικών και ρηματικών θεμάτων, συνήθως κατάλοιπα παλαιότερων μορφών της γλώσσας, που δέχονται μια ιδιόζουσα μορφή κλιτικών προσφυμάτων. Τα τελευταία θεωρούνται ως μορφολογικά χαρακτηρισμένα (marked) και διακρίνονται

---

11. Σημειώνεται ότι η παρουσία ή η απουσία θεματικού φωνήεντος έχει μόνον ιστορική αξία και δεν επηρεάζει την επιλογή κλιτικών προσφυμάτων στην Κοινή Νεοελληνική. Στην Αρχαία Ελληνική ένα θέμα που έφερε θεματικό φωνήεν ήταν δυνατόν να συνδυάζεται με διαφορετικά κλιτικά προσφύματα από αυτά που επέλεγε ένα θέμα που δεν έληγε σε θεματικό φωνήεν. Για παράδειγμα, στη ρηματική κλίση, τα αρχαία θέματα χωρίς θεματικό φωνήεν εμφανίζουν διαφορετική κλίση στον ενικό του ενεστώτα της ενεργητικής φωνής (π.χ. *τίθηναι*, *τίθης*, *τίθηςαι*) από τα θέματα που έχουν θεματικό φωνήεν (π.χ. *λύω*, *λύεις*, *λύει*).

12. Η κλίση αυτών των ονομάτων εξετάζεται εδώ με συγχρονικά κριτήρια. Έτσι, η μορφή *κράτεσ- που προϋπήρξε σε παλαιότερες εποχές (βλ. Chantaine 1973) δεν δικαιολογείται πια σε μια συγχρονική ανάλυση.

από τα υπόλοιπα θέματα που, όντας μη χαρακτηρισμένα (unmarked), υπόκεινται στην παραγωγικότερη διαδικασία του συνδυασμού με προβλέψιμα κλιτικά προσφύματα¹³. Για παράδειγμα, τέτοιες περιπτώσεις χαρακτηρισμένων θεμάτων συναντάμε στην κλίση των ουσιαστικών σε -η/-εως (π.χ. *πόλη, πόλεως*).

Κλείνοντας αυτό το μέρος του άρθρου, πρέπει να τονισθεί ότι στους μη ειδικούς επικρατεί ασάφεια ως προς τον καθορισμό των ορίων του θέματος και του κλιτικού επιθήματος. Αυτό συμβαίνει κυρίως λόγω της πρακτικής της παραδοσιακής γραμματικής να χρησιμοποιεί τον όρο της κατάληξης, για να δηλώσει, πολλές φορές, τη συνύπαρξη κλιτικών και παραγωγικών επιθημάτων, ή να θεωρεί ως θέματα στοιχεία που περιέχουν θέματα με κλιτικά επιθήματα. Για παράδειγμα, στην παραδοσιακή γραμματική γίνεται αναφορά στη ρηματική κατάληξη -ιζω που ουσιαστικά αποτελεί συνδυασμό του παραγωγικού επιθήματος -ιζ- και του κλιτικού -ω. Επίσης, αναφέρονται ως αοριστικά ρηματικά θέματα τεμάχια, όπως π.χ. τα *λυσ-* και *αγαπησ-* (πβ. *έλυσα, αγάπησα*), που αποτελούν συνδυασμούς των θεμάτων *λυν-* και *αγαπη-* αντίστοιχα με το κλιτικό επίθημα -σ- το οποίο εκφράζει την όψη του ρήματος.

3. Η σύνθεση

Σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, π.χ. την Αγγλική, όπου σε ένα σύνθετο υπάρχει συνένωση δύο λέξεων, στην Ελληνική το πρώτο τουλάχιστον συστατικό ενός συνθέτου ανήκει στη μορφολογική κατηγορία του θέματος, αφού εμφανίζεται χωρίς το κλιτικό επίθημα που θα του έδινε την υπόσταση της λέξης (9)¹⁴:

(9) α. Αγγλική	β. Ελληνική
book shop «βιβλιοπωλείο»	θαλασσοπούλι
car dealer «πωλητής αυτοκινήτων»	παιδομάζωμα

Η διαδικασία της σύνθεσης προϋποθέτει τη συνύπαρξη δύο θεμάτων. Το προϊόν της σύνθεσης μπορεί να είναι είτε ένα *σύνθετο θέμα* ([Θέμα Θέμα]),

13. Μορφολογικά χαρακτηρισμένες ως [+ξενικές] πρέπει επίσης να θεωρούνται και οι δάνειες λέξεις που στερούνται κλίσης, π.χ. *μπαρ, φιλμ* κ.λπ. Σημειώνεται ότι, ενώ αυτές οι λέξεις δεν εμφανίζουν κανένα κλιτικό παράδειγμα, υπόκεινται στη διαδικασία της παραγωγής (π.χ. *μπαράκι, φιλμάκι*).

14. Δεν αναφέρομαι φυσικά σε σύνθετες λέξεις που αποτελούν δάνεια από τη Λατινική και την Ελληνική, όπως π.χ. *sociology* - «κοινωνιολογία», στις οποίες το πρώτο ή και τα δύο συστατικά ανήκουν στην κατηγορία του θέματος.

το οποίο με το κατάλληλο κλιτικό επίθημα λαμβάνει τη μορφή της λέξης (π.χ. *νυχτολούλουδο* < *νυχτ-* + *λουλουδ-* + *-ο*), είτε μια *σύνθετη λέξη* ([Θέμα Λέξη]), η οποία δημιουργείται από το συνδυασμό θέματος και λέξης (π.χ. *ντοματοσαλάτα* < *ντοματ-* + *σαλάτα*)¹⁵. Όπως έχει δείξει η Ralli (1992), βασικό κριτήριο για την επιλογή της μιας ή της άλλης δομής αποτελεί η κλίση. Όταν δημιουργείται σύνθετο θέμα, το κλιτικό επίθημα που συνδέεται μ' αυτό δεν είναι απαραίτητως το ίδιο μ' αυτό του δευτέρου συστατικού (π.χ. το *νυχτολούλουδο* λήγει σε *-ο* αντίθετα με το *λουλούδι* που λήγει σε *-ι*). Αντίθετα, η δημιουργία σύνθετης λέξης φέρει την ίδια ακριβώς κλίση με το δεύτερο συστατικό το οποίο είναι μία ολοκληρωμένη λέξη. Άλλη ένδειξη για τη δομή του συνθέτου αποτελεί και η θέση του τόνου, αφού στα σύνθετα της κατηγορίας [Θέμα Θέμα] ο τόνος μπορεί να είναι σε διαφορετική θέση από αυτήν που έχει όταν το δεύτερο συστατικό χρησιμοποιείται ως ανεξάρτητη λέξη. Έτσι, το *νυχτολούλουδο* τονίζεται στην προπαραλήγουσα, ενώ το *λουλούδι* στην παραλήγουσα. Παρ' όλα αυτά δεν είναι πάντοτε εύκολο να προσδιορισθεί επακριβώς εάν κατά το σχηματισμό ενός συνθέτου δημιουργείται ένα σύνθετο θέμα ή μια σύνθετη λέξη. Σε περιπτώσεις όπως αυτή του τύπου *λυκάνθρωπος*, που τονίζεται στην προπαραλήγουσα και κλίνεται όπως και η λέξη *άνθρωπος*, μπορούμε να υποθέσουμε εναλλακτικά είτε ότι το πρώτο συνθετικό *λυκ-* συνδυάζεται απευθείας με την κλιτή λέξη *άνθρωπος* είτε ότι το *λυκ-* συνδυάζεται πρώτα με το θέμα *ανθρωπ-* και στη συνέχεια, αφού δημιουργηθεί το σύνθετο θέμα *λυκανθρωπ-*, προστίθεται το κλιτικό επίθημα *-ος*, για να ολοκληρωθεί η λέξη *λυκάνθρωπος*.

Στα σύνθετα εμφανίζεται συνήθως ένα φωνήεν *-ο-* ανάμεσα στο πρώτο και στο δεύτερο συστατικό. Όπως έχει υποστηριχθεί από τη Ralli (1988, 1992) και Ράλλη (1999), το *-ο-* δεν αποτελεί κλιτικό επίθημα του πρώτου συστατικού αλλά το φωνήεν σύνδεσης των δύο μελών μεταξύ τους. Ακόμα και σε παραδείγματα όπου η μορφή του συνδετικού φωνήεντος συμπίπτει με τη μορφή κλιτικού επιθήματος (10α) αποκλείεται η ύπαρξη κλίσης στο εσωτερικό των συνθέτων, αφού η μορφή του συγκεκριμένου στοιχείου δεν μεταβάλλεται ανάλογα με την αλλαγή του αριθμού και της πτώσης (10β).

15. Υπάρχουν και δομές του τύπου [Λέξη Θέμα] (π.χ. *εγωκεντρικός* < *εγώ* + *κεντρικ-*) ή [Λέξη Λέξη] (π.χ. *ξαναγράφω* < *ξανά* + *γράφω*), οι οποίες όμως είναι λιγότερο παραγωγικές και γι' αυτό δεν αναφέρονται εδώ. Επίσης, από την παρούσα εργασία απουσιάζει η πραγμάτευση των λεξικών φράσεων του τύπου «δημόσιος υπάλληλος» για τις οποίες έχει προταθεί από τις Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (1986), Ralli (1992), Ralli & Stavrou (1998) ότι αποτελούν είδος συνθέτων. Βλ. Ράλλη (προσεχώς) για περισσότερες λεπτομέρειες.

- (10) α. ασπρόμαυρος   ασπρόμαυρου   ασπρόμαυροι   ασπρόμαυρων
β.   *ασπρούμαυρου¹⁶   *ασπροίμαυροι   *ασπρώνμαυρων

Σημειώνεται ότι το συνδετικό φωνήεν -ο- δεν εμφανίζεται συνήθως πριν από συστατικό που αρχίζει από φωνήεν (11α,β) και η απουσία του ερμηνεύεται φωνολογικά. Χρησιμοποιείται ο όρος «συνήθως», γιατί ο φωνολογικός περιορισμός της μη εμφάνισης του συνδετικού φωνήεντος πριν από φωνήεν δεν ισχύει στην περίπτωση των συνθέτων των οποίων τα συνθετικά βρίσκονται σε σχέση παράταξης (11γ,δ):

- (11) α. σφιχταγκαλιάζω (*σφιχτοαγκαλιάζω)
β. ομορφάνθρωπος (*ομορφοάνθρωπος)
γ. πηγαινοέρχομαι (*πηγαινέρχομαι)
δ. αγγλοαμερικάνος (*αγγλααμερικάνος)

Τα σύνθετα της Ελληνικής κατατάσσονται κυρίως στις τρεις μεγάλες γραμματικές κατηγορίες, ουσιαστικά, επίθετα και ρήματα, ενώ τα επιρρήματα θεωρείται ότι δημιουργούνται από την πρόσθεση του επιθήματος -α σε σύνθετα θέματα επιθέτων (π.χ. *ελληνοκεντρικά* < *ελληνοκεντρικ(ός)-α*). Τα παραδείγματα που ακολουθούν κατανέμονται ανάλογα με τη γραμματική κατηγορία του συνθέτου και τις κατηγορίες των επιμέρους συστατικών.

- (12) α. Ουσιαστικά

Ουσιαστικό + Ουσιαστικό
καραβόπαν(ο) < καράβ(ι) πανί
οργανοπαίκτη(ς) < όργαν(ο) παίκτη(ς)

Επίθετο + Ουσιαστικό
ασχημόπαπ(ο) < άσχημ(ο) παπί
στεγνοκαθάρισμα < στεγν(ό) καθαρίσμα

Επίρρημα + Ουσιαστικό
πισωγύρισμα < πίσω γύρισμα
ξαναδιάβασμα < ξανά διάβασμα

- β. Επίθετα

Επίθετο + Επίθετο
πικρόγλυκ(ος) < πικρ(ός) γλυκ(ός)
γλυκανάλατ(ος) < γλυκ(ός) ανάλατ(ος)

---

16. Ο αστερίσκος στη γλωσσολογική ανάλυση δηλώνει μη γραμματικότητα.

Ουσιαστικό + Επίθετο
ανθοστολισμέν(ος) < άνθ(ος) στολισμέν(ος)¹⁷
λαομίσητ(ος) < λα(ός) μισητ(ός)

Επίρρημα + Επίθετο
αργοκίνητ(ος) < αργ(ά) κίνητ(ός)
καλοπληρωμέν(ος) < καλ(ά) πληρωμέν(ος)

γ. Ρήματα

Ρήμα + Ρήμα
τρωγοπίν(ω) < τρώγ(ω) πίν(ω)
ανοιγοκλείν(ω) < ανοίγ(ω) κλείν(ω)

Ουσιαστικό + Ρήμα
αφισοκολλ(ώ) < αφίσ(α) κολλ(ώ)
χαροπαλεύ(ω) < χάρ(ος) παλεύ(ω)

Επίρρημα + Ρήμα
σφιχταγκαλιάζ(ω) < σφιχτ(ά) αγκαλιάζ(ω)
πισωγυρίζ(ω) < πίσω γυρίζ(ω)

Εκτός από τις παραπάνω κατηγορίες, υπάρχουν και περιπτώσεις συνθέτων ονομάτων όπου το πρώτο συστατικό ανήκει στην κατηγορία του αριθμητικού (13α) ή της αντωνυμίας (13β), των οποίων η δημιουργία περιορίζεται σημαντικά από τη χρήση συγκεκριμένων αντωνυμιών και αριθμητικών:

(13) α. επτάλοφ(ος) < επτά λόφ(ος)
πεντάδραχμ(ο) < πέντε δραχμ(ή)

β. εγωκεντρικ(ός) < εγώ κεντρικ(ός)
αλληλοσεβασμ(ός) < αλλήλ(ων) σεβασμ(ός)

Τέλος, από την ταξινόμηση λείπουν επίσης οι σχηματισμοί του τύπου *φιλοπόλεμος, μισογύνης, φυγόπονος* κ.λπ., των οποίων το πρώτο συνθετικό είναι ρήμα. Σύμφωνα πάντα με τη Ralli (1992), ο σχηματισμός αυτών των συνθέτων δεν είναι παραγωγικός και τα συγκεκριμένα σύνθετα πρέπει να θεωρηθούν ως κατάλοιπα σχηματισμών παλαιότερων εποχών της γλώσσας (βλ. και Chantraine 1973).

---

17. Είναι γνωστή η γραμματική συμπεριφορά των μετοχών ως επίθετα. Επομένως εδώ οι μετοχές σε -μέν(ος) εκλαμβάνονται ως επίθετα.

Ως γνωστόν, η γραμματική κατηγορία ενός συνθέτου απορρέει από την εφαρμογή της γλωσσολογικής αρχής της κεφαλής (headedness principle, βλ. Williams 1981). Σύμφωνα μ' αυτή την αρχή, το στοιχείο που αποτελεί τη βάση της δομής και βρίσκεται σε θέση κεφαλής είναι υπεύθυνο για την απόδοση της γραμματικής κατηγορίας και των βασικών μορφοσυντακτικών χαρακτηριστικών του συνθέτου. Με τη λέξη «κεφαλή» μεταφράζεται ο όρος «head» της γλωσσολογικής επιστήμης, ο οποίος δηλώνει το βασικό συστατικό μιας μορφολογικά πολύπλοκης λέξης. Όπως έχει παρατηρηθεί από τη Ralli (1992), στα ελληνικά σύνθετα η κεφαλή βρίσκεται συνήθως στα δεξιά της δομής. Πράγματι, στα παραδείγματα που καταγράφονται στο (12) το δεύτερο συστατικό είναι αυτό που δίνει στο σύνθετο τη γραμματική κατηγορία και τις μορφοσυντακτικές πληροφορίες (π.χ. το γένος στα ουσιαστικά). Ως προς αυτό το φαινόμενο θα λέγαμε ότι η Ελληνική μοιάζει με την Αγγλική (βλ. Lieber 1992) και με την Ολλανδική (βλ. Booij 1992), αφού και στις δύο αυτές γλώσσες η κεφαλή βρίσκεται στο δεξιό μέρος των συνθέτων:

(14) α. Ελληνική

ψαρόσουπα
κοσμοξάκουστος

β. Αγγλική

meat soup «κρεατόσουπα»
bodybuilding «διάπλαση σώματος»

γ. Ολλανδική

vleesoep «κρεατόσουπα»
bodybuilden «διάπλαση σώματος»

Διαφέρει όμως από τις λεγόμενες ρομανικές γλώσσες (π.χ. Γαλλική, Ιταλική), αφού σ' αυτές τις γλώσσες το συστατικό που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κεφαλή βρίσκεται στα αριστερά της δομής του συνθέτου¹⁸:

(15) α. Γαλλική (βλ. Zwanenburg 1992)

coffre-fort «χρηματοκιβώτιο»
timbre-poste «γραμματόσημο»

---

18. Αναφέρομαι στα εγγενή σύνθετα αυτών των γλωσσών (native compounds) και όχι σ' αυτά που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως δάνεια (non-native) από άλλες γλώσσες (π.χ. Ιταλικά *glottologo* «γλωσσολόγος»).

- β. Ιταλική (βλ. Scalise 1992)
crocerossa «ερυθρός σταυρός»
valigia-armadio «βαλίτσα-ντουλάπα»

Παρ' όλα αυτά, τόσο στην Ελληνική όσο και σε άλλες γλώσσες, είναι δυνατόν η κεφαλή να βρίσκεται εκτός της βασικής δομής του συνθέτου. Για παράδειγμα, η λέξη *κοκκινομάλλη(ς)* δημιουργείται από τα θέματα *κοκκιν-* και *μαλλ-*, αλλά τόσο το βασικό νόημα (δηλαδή αυτός που έχει κόκκινα μαλλιά) όσο και το γένος (θηλυκό ή αρσενικό, ανάλογα με την περίπτωση, πβ. *κοκκινόμαλλης/κοκκινομάλλα*) δεν προέρχονται από κάποιο από τα δύο θέματα. Τέτοιου είδους σύνθετα λέγονται εξωκεντρικά, γιατί θεωρείται ότι το κεντρικό στοιχείο, δηλαδή η κεφαλή, βρίσκεται έξω από την εσωτερική δομή του συνθέτου. Τα εξωκεντρικά σύνθετα διαφοροποιούνται έτσι από την προηγούμενη κατηγορία των συνθέτων που εμφανίζουν την κεφαλή στο δεξιό μέλος τους και τα οποία αναφέρονται ως ενδοκεντρικά. Παραδείγματα εξωκεντρικών συνθέτων δίνονται στο (16):

- (16) α. πολύτεκνος
β. ταχύρρυθμος
γ. καλότυχος
δ. υψηλόμισθος
ε. ανοιχτοχέρης
στ. μονοκόμματος

Αναφορικά με τη δομική σχέση των δύο συστατικών ενός συνθέτου, παρατηρείται ότι είναι σχέση εξάρτησης ή σχέση παράταξης. Στην πρώτη περίπτωση (17α) το πρώτο συστατικό, σε θέση μη κεφαλής, έχει ρόλο προσδιορίζοντος στοιχείου, ενώ το δεύτερο συστατικό, αυτό σε θέση κεφαλής, έχει το ρόλο του προσδιοριζομένου. Στη δεύτερη περίπτωση (17β) τα δύο συστατικά παρατίθενται, ή συμπλέκονται, χωρίς κάποιο από τα δύο να προσδιορίζει το άλλο:

- (17) α. λεμονοστίφτης
τρελοκόριτσο
παγόβουνο
γυναικοφέρνω
στραβοπατώ
β. αυγολέμονο
ψωμοτύρι
πικρόγλυκος
νοτιοανατολικός
πηγαινοέρχομαι

Στα σύνθετα των οποίων τα συστατικά βρίσκονται σε θέση εξάρτησης, τόσο στα ενδοκεντρικά όσο και στα εξωκεντρικά, η σειρά των όρων είναι αυστηρά προκαθορισμένη: το προσδιορίζον στοιχείο προηγείται του προσδιοριζομένου. Ελάχιστα είναι τα παραδείγματα των συνθέτων που εμφανίζουν ευελιξία ως προς τη σειρά των συστατικών [βλ. (18)], χωρίς μεταβολή της σημασίας τους, και αυτά δεν είναι ποτέ ρηματικά.

(18) α. καρδιοχτύπι	β. χτυποκάρδι
κεφαλόπονος	πονοκέφαλος ¹⁹
οδοντόπονος	πονόδοντος

Για τα συγκεκριμένα παραδείγματα μια πιθανή εξήγηση θα μπορούσε να αναζητηθεί στη μακρόχρονη ιστορία της γλώσσας και στις διάφορες διαλεκτικές παρεμβάσεις. Θα μπορούσε δηλαδή να υποστηριχθεί ότι τα παραδείγματα του (18α) συμφωνούν με τους μορφολογικούς νόμους της σύγχρονης γλώσσας (προσδιορίζον - προσδιοριζόμενο: «(της) καρδιάς χτύπος», «(του) κεφαλιού πόνος»), ενώ τα παραδείγματα του (18β) ανήκουν στο δομικό σχήμα της κατηγορίας των συνθέτων *φιλόμουνσος, μισέλλην*, τα οποία δεν είναι παραγωγικά σήμερα, αφού το πρώτο συστατικό τους είναι ρηματικό θέμα. Η μη παραγωγικότητα των τελευταίων φαίνεται και από το γεγονός ότι δομές όπως **σκεπαζόκλινο* και **θαβόνεκρος* είναι μη αποδεκτές και μη γραμματικές, ενώ, αντίθετα, οι δομές *κλινοςκέπασμα* και *νεκροθάφτης* αντίστοιχα είναι γενικώς αποδεκτές και γραμματικές.

Στα σύνθετα των οποίων τα συστατικά βρίσκονται σε θέση παράταξης είναι φυσικό η σειρά των όρων να είναι σχετικά ελεύθερη. Πράγματι, υπάρχουν τέτοια παραδείγματα, ειδικότερα στα σύνθετα των οποίων τα συστατικά ανήκουν στην κατηγορία του επιθέτου²⁰:

(19) α. πικρόγλυκος	β. γλυκόπικρος
κοκκινόξανθος	ξανθοκόκκινος

Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι η σειρά των όρων δεν μεταβάλλεται συνήθως στα ονοματικά και ρηματικά σύνθετα:

19. Τα σύνθετα *πονόψυχος* και *ψυχόπονος* δεν ανήκουν στην ίδια κατηγορία με αυτά του (18), αφού δεν εκφράζουν και τα δύο το ίδιο νόημα. *Πονόψυχος* είναι εξωκεντρικό και σημαίνει «αυτός του οποίου η ψυχή πονά για τους άλλους», ενώ *ψυχόπονος* ερμηνεύεται ως «πόνος της ψυχής».

20. Παραδείγματα όπως το *βορειοανατολικός* που δεν επιτρέπει αντιστροφή των όρων (**ανατολικοβόρειος*) ερμηνεύονται φωνολογικά, αφού το *ανατολικός* έχει μεγαλύτερο αριθμό συλλαβών από το *βόρειος* και, ως εκ τούτου, είναι δυσκολότερα αποδεκτό στην αρχή της λέξης.

- (20) α. λαδολέμονο   β. *λεμονόλαδο
                 ανοιγοκλείνω   *κλεινανοίγω

Γι' αυτά τα σύνθετα θα μπορούσε κανείς να επικαλεσθεί πραγματολογικούς λόγους, όχι αυστηρά γλωσσολογικούς, οι οποίοι καθορίζουν την προτίμηση για μια συγκεκριμένη σειρά συστατικών.

Τα σύνθετα της Ελληνικής φέρουν ένα μόνο τόνο, αφού αποτελούν μονολεκτικούς σχηματισμούς. Όπως ειπώθηκε στην αρχή του κεφαλαίου, ο τονισμός των συνθέτων είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την εσωτερική τους δομή [βλ. και Nespor & Ralli (1996)]. Τα σύνθετα των οποίων η δομή είναι της μορφής [Θέμα Θέμα] (π.χ. *γαλακτομούρεκο*, *ρυζόγαλο*, *σπιρτόκουτο*), δηλαδή τα σύνθετα των οποίων η κλίση διαφέρει από την κλίση του δευτέρου συνθετικού μέρους, υπόκεινται στο νόμο της τρισυλλαβίας βάσει του οποίου ο τόνος αναβιβάζεται στην προπαραλήγουσα και συχνά εμφανίζεται σε θέση διαφορετική από αυτήν που έχει όταν τα δύο συνθετικά μέρη αποτελούν ανεξάρτητες λέξεις²¹:

- (21) [Θέμα Θέμα]
α. γαλακτομπούρεκο   πβ. γάλα μπουρέκι
β. ρυζόγαλο   ρύζι γάλα²²

Τα σύνθετα που αποτελούν συνδυασμό ενός θέματος και μιας λέξης ([Θέμα Λέξη], π.χ. *τυροσαλάτα, μηχανοδηγός*) διατηρούν τον τόνο στην ίδια θέση με τον τόνο του δευτέρου συνθετικού μέρους:

- (22) [Θέμα Λέξη]
α. τυροσαλάτα   πβ. τυρί σαλάτα
β. μηχανοδηγός   μηχανή οδηγός

Για να ερμηνεύσουν την τονική συμπεριφορά της δεύτερης κατηγορίας των συνθέτων, οι Nespor και Ralli επικαλούνται τη γλωσσολογική αρχή της «διατήρησης των χαρακτηριστικών» (preservation principle) βάσει της οποίας,

21. Σημειώνεται ότι τα σύνθετα που λήγουν σε -ι (π.χ. *ψωμοτύρι*) φέρουν επιφανειακά τον τόνο στην παραλήγουσα, παρ' όλο που υπόκεινται στο νόμο της τρισυλλαβίας, γιατί, όπως έχει υποστηριχθεί από τις Nespor και Ralli, στην ονομαστική, αιτιατική και κλητική του ενικού υπάρχει μία κενή συλλαβή η οποία στις άλλες πτώσεις λαμβάνει συγκεκριμένο περιεχόμενο (π.χ. -α στον πληθυντικό, *ψωμοτύρια*). Βλ. την εργασία των Nespor & Ralli για περισσότερες λεπτομέρειες.

22. Συγχρονικά, το θεματικό λήμμα της λέξης *γάλα* εμφανίζει διάφορα αλλόμορφα για τα οποία υπάρχει διαχρονική ερμηνεία: *γάλ-* (*γαλυνχώ*) ~ *γάλα-* (*γάλα*) ~ *γαλακτ-* (*γαλάκτωμα*) ~ *γαλατ-* (*γαλατάς*).

εφόσον το δεύτερο συνθετικό μέρος αποτελεί ήδη ολοκληρωμένη λέξη με δικό της τόνο, αυτός ο τόνος διατηρείται και μετά τη διαδικασία της σύνθεσης. Σημειωτέον ότι η ίδια αρχή δεν θα μπορούσε να εφαρμοσθεί στην περίπτωση των συνθέτων που αναβιβάζουν τον τόνο στην προπαραλήγουσα, γιατί τα δύο συνθετικά μέρη είναι θέματα χωρίς ολοκληρωμένη τονική συμπεριφορά.

Η αρχή της διατήρησης των χαρακτηριστικών είναι επίσης υπεύθυνη για τον τονισμό των συνθέτων των οποίων το δεύτερο συνθετικό μέρος περιέχει παραγωγικό επίθημα και για τα οποία δεν είναι δομικά σαφές αν ανήκουν στην πρώτη ή στη δεύτερη κατηγορία συνθέτων. Τα συγκεκριμένα σύνθετα δεν υπόκεινται στο νόμο της τρισυλλαβίας, γιατί το παραγωγικό επίθημα είναι καταχωρισμένο με τονική συμπεριφορά στο νοητικό λεξικό και αυτή η τονική συμπεριφορά διατηρείται και μετά τη διαδικασία της σύνθεσης²³.

- (23) α. ελαιοκαλλιεργητής < ελαι- καλλιεργη-τη(ς)
β. ορμονοθεραπεία ορμον- θεραπ-ει(α)
γ. δαφνοστεφανωμένος δαφν- στεφανω-μεν(ος)

Πριν να κλείσει η παρουσίαση της σύνθεσης, αξίζει να αναφερθούν δύο ειδικές περιπτώσεις συνθέτων σχηματισμών.

Η πρώτη αφορά τα λεγόμενα «σύνθετα με δεσμευμένο θέμα», κατά την ορολογία της Ralli (1988, 1992). Πρόκειται για σύνθετα των οποίων το δεύτερο συστατικό είναι θέμα το οποίο δεν εμφανίζεται ποτέ ως ανεξάρτητη λέξη μετά το συνδυασμό του με το κατάλληλο κλιτικό επίθημα. Για παράδειγμα, στα σύνθετα του (24) τα δεύτερα συστατικά *-λόγος*, *-φάγος*, *-γράφος*, *-τρόφος*, *-νόμος* δεν αποτελούν αυτόνομες λέξεις. Επειδή η μη αυτονομία χαρακτηρίζει και τα προσφύματα, τα συγκεκριμένα στοιχεία απετέλεσαν αντικείμενο μελέτης σχετικά με το εάν θα έπρεπε να θεωρηθούν θέματα ή επιθήματα (βλ., μεταξύ άλλων, Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1986).

- (24) α. γλωσσολόγος
β. σειсмоγράφος
γ. αγγελιοφόρος
δ. κτηνοτρόφος
ε. αστρονόμος

Το συνδετικό φωνήεν *-ο-* που διακρίνει τη σύνθεση συνηγορεί υπέρ του θεματικού χαρακτήρα της ειδικής αυτής κατηγορίας θεμάτων, αφού στη σύν-

---

23. Βλ. Ralli (1988) για την τονική συμπεριφορά των παραγωγικών επιθημάτων.

θεση δεν μετέχουν προσφύματα. Αν και πρόκειται για ειδική περίπτωση σύνθεσης, σχηματισμοί όπως αυτοί του (24) πρέπει να θεωρηθούν ότι βρίσκονται στο όριο μεταξύ των δύο διαδικασιών, της σύνθεσης και της προσφυματοποίησης, αφού τα στοιχεία που εμπλέκονται σ' αυτούς εμφανίζουν ιδιότητες που δεν είναι απόλυτα διακριτές σχετικά με τη μορφολογική τους υπόσταση²⁴.

Μια δεύτερη ειδική περίπτωση αποτελεί η κατηγορία των ρηματικών συνθέτων στα οποία το δεύτερο συνθετικό μέρος είναι ρήμα (25) ή αποτελεί ρηματικό παράγωγο (26). Με δεύτερο συστατικό ρήμα, η Νέα Ελληνική προσφέρει αρκετά παραδείγματα συνθέτων, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες (π.χ. Γαλλική, Αγγλική), όπου αυτά δεν εμφανίζονται καθόλου.

- (25) α. χαρτοπαίζω
β. κρασοπίνω
γ. κονταροχτυπιέμαι
δ. χαροπαλεύω
ε. πλακοστρώνω
στ. διαολοστέλνω
ζ. θαλασσοπνίγομαι
η. στραβοκοιμάμαι
θ. κλωθογυρίζω

Σύμφωνα με τη Ralli (1992), τα σύνθετα που έχουν ως δεύτερο συστατικό ρηματικό παράγωγο (26) δημιουργούνται, αφού λάβει χώρα η διαδικασία της παραγωγής που είναι υπεύθυνη για το σχηματισμό του παραγώγου (πρόσθεση ονομαστικού επιθήματος στη ρηματική βάση).

- (26) α. -μα: μαλλιοτράβηγμα
                      ηλιοβασίλεμα

β. -ει(α):   καπνοκαλλιέργεια
                      υπνοθεραπεία

γ. -τη(ς):   κατσικοκλέφτης
                      θηριοδαμαστής

---

24. Παρόμοια περίπτωση θεωρείται ότι αποτελεί και η διαδικασία της παραγωγής με προθηματοποίηση προθέσεων αρχαίας προέλευσης (π.χ. *αναφέρω*, *συμφέρω* κ.λπ.). Οι αρχαίες προθέσεις, όπως αναφέρθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο, εμφανίζουν στοιχεία προθημάτων. Βλ. Ράλλη (προσεχώς) για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις δύο περιπτώσεις.

δ. -σ(η): σταυροπροσκύνηση
λαοσύναξη

ε. -σιμ(ο): φιδοσύρσιμο
γυναικοφέρσιμο

στ. -μ(ος): κοσμοχλασμός
σημαιοστολισμός

ζ. -τ(ος): λιθόστρωτος
νερόβραστος

η. -μεν(ος): ανεμοδαρμένος
ερωτοχτυπημένος

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των ρηματικών συνθέτων με πρώτο συνθετικό ουσιαστικό είναι ότι στο εσωτερικό τους ικανοποιούνται κάποια από τα συμπληρώματα του ρήματος, που βρίσκεται στη θέση της κεφαλής (27α), ή του ονόματος, που αποτελεί το ρηματικό παράγωγο (27β):

- (27) α. χαρτοπαίζω = παίζω χαρτιά
β. χαρτοπαίκτης = αυτός που παίζει χαρτιά

Από αυτή την άποψη ένα ρηματικό σύνθετο μπορεί να αντιστοιχεί σε μία ολόκληρη φράση, αφού, αν το συμπλήρωμα του ρήματος ικανοποιείται στο εσωτερικό του συνθέτου, δεν μπορεί να επαναληφθεί και σε επίπεδο φράσης:

- (28) α. *Αυτός είναι ένας μεγάλος χαρτοκλέφτης στα χαρτιά.
β. *Αποφάσισαν να πλακοστρώσουν το δρόμο με πλάκες.
γ. *Η Κύπρος τουρκοκρατείται από Τούρκους.

Οι σημασιολογικοί ρόλοι που ικανοποιούνται στο εσωτερικό των συνθέτων από τα αντίστοιχα συμπληρώματα είναι συνήθως οι εξής:

- (29) α. Δράστης: ποντικοφάγωμα (ποντίκι)
β. Θέμα: καρδιοκατακτητής (καρδιά)
γ. Μέσο: οξυγονοκόλληση (οξυγόνο)
δ. Ύλη: λιθόστρωτος (λίθος)
ε. Τόπος: αιματοκύλισμα (αίμα)
στ. Σκοπός: αγροτοδανειοδότηση (αγρότες)
ζ. Αποτέλεσμα: πολτοποίηση (πολτός)

Τέλος, σχετικά με την ερμηνεία ενός ρηματικού συνθέτου, αξίζει να σημειωθεί ότι το πρώτο συνθετικό πολλές φορές εκφράζει έναν προσδιορισμό, παράλληλα με το σημασιολογικό ρόλο που μπορεί να έχει ως συμπλήρωμα του ρήματος. Για παράδειγμα, στη λέξη *δασοφύλακας* το *δασ-* δηλώνει όχι μόνον το σημασιολογικό ρόλο του θέματος (αντικείμενο του *φυλάσσω*) αλλά και τον προσδιορισμό που στις προτάσεις εκφέρεται με γενική κτητική (*του δάσους*).

4. Επίλογος

Σ' αυτή την εργασία παρουσιάστηκαν οι βασικές αρχές της δόμησης λέξεων της Ελληνικής. Με βάση το γλωσσολογικό πλαίσιο μορφολογικής ανάλυσης της γενετικής γραμματικής, καταβλήθηκε προσπάθεια ναδειχθεί ο μορφολογικός πλούτος της γλώσσας σε όλα τα επίπεδα σχηματισμού λέξεων, δηλαδή στην κλίση, στην παραγωγή και στη σύνθεση. Συγκρίνοντας την κλίση με την παραγωγή, μελετήθηκαν οι ομοιότητες και οι διαφορές των δύο διαδικασιών. Για παράδειγμα, τονίστηκε ο υπερ-παραγωγικός και προβλέψιμος χαρακτήρας της κλίσης, σε αντίθεση με τη λιγότερο παραγωγική και απρόβλεπτη διαδικασία της παραγωγής. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη σύνθεση η οποία, από την αρχαία εποχή, αποτελεί αστείρευτη πηγή δημιουργίας λέξεων. Περιγράφηκε η εσωτερική δομή των συνθέτων, οι δομικές και σημασιολογικές σχέσεις των συστατικών μεταξύ τους και δόθηκαν κάποιες γλωσσολογικές αρχές (π.χ. η αρχή της κεφαλής) που επιτρέπουν την ερμηνεία της συμπεριφοράς των συγκεκριμένων σχηματισμών.

Αποφεύγοντας μια επανάληψη της γνωστής περιγραφής των λέξεων, έτσι όπως δίνεται από τις παραδοσιακές γραμματικές, η εργασία έχει ως πρωταρχικό σκοπό τη συνειδητοποίηση του αναγνώστη για το δημιουργικό και δυναμικό ρόλο που παίζει η μορφολογία στην παραγωγή και χρήση του γλωσσικού λεκτικού υλικού.

Βιβλιογραφία

- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. (1986). *Η Νεολογία στην Κοινή Νεοελληνική*. Θεσσαλονίκη.
- Booij, G. (1992). Compounding in Dutch. *Rivista di Linguistica*, 4,1, 37-61.
- Chantraine, P. (1968). *La Formation des Noms en Grec Ancien*. Paris: Klincksieck. 2η έκδοση.
- Chantraine, P. (1973). *Morphologie Historique du Grec*. Paris: Klincksieck. 2η έκδοση.
- Di Sciullo, A. and Williams, E. (1987). *On the Definition of the Word*. Cambridge, Mass: MIT Press.

- Jackendoff, R.S. (1997). *The Language Faculty*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Kilani-Schoch, M. (1988). *Introduction a la Morphologie Naturelle*. Berne: P. Lang.
- Lieber, R. (1980). *On the Organization of the Lexicon*. Ph.D. Diss., MIT.
- Lieber, R. (1992). Compounding in English. *Rivista di Linguistica*, 4,1, 61-78.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1972). *Το Ρήμα της Ελληνικής*. Αθήνα.
- Νέσπορ, Μ. (1999). *Φωνολογία*. Αθήνα: Πατάκης. Μετάφραση και προσαρμογή στα Ελληνικά από την Α. Ράλλη του βιβλίου *Fonologia* (Bologna: Il Mulino).
- Nespor, M. & Ralli, A. (1996). Morphology-Phonology Interface: Phonological Domains in Greek compounds. *The Linguistic Review*, 13, 357-382.
- Ράλλη, Α. (1986). Κλίση και Παραγωγή. Στο *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα 1985*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Ράλλη, Α. (1994). Προσφυματοποίηση στον Τομέα της Λεξικής Μορφολογίας. Στο *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα 1993*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Ράλλη, Α. (1999). Το Φαινόμενο της Σύνθεσης στη Νέα Ελληνική: Περιγραφή και Ανάλυση. *Παρουσία ΙΑ-ΙΒ*, 183-205.
- Ράλλη, Α. (προσεχώς). *Μορφολογία*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ralli, A. (1988). *Éléments de la Morphologie du Grec Moderne*. Ph.D. Diss., University of Montreal.
- Ralli, A. (1992). Compounds in Modern Greek. *Rivista di Linguistica*, 4,1, 143-174.
- Ralli, A. (2000). A Feature-based Analysis of Greek Nominal Inflection. *Γλωσσολογία*, 11-12, 201-227.
- Ralli, A. (2001). Gender in Greek Nouns. In *Proceedings of the 4th International Meeting of Greek Linguistics*. Thessaloniki: University Press.
- Ralli, A. & Stavrou, M. (1998). Morphology-Phonology Interface: A-N Compounds vs. A-N Constructs in Modern Greek. *Yearbook of Morphology 1997*, 243-264.
- Scalise, S. (1984). *Generative Morphology*. Dordrecht: Foris.
- Scalise, S. (1992). Compounding in Italian. *Rivista di Linguistica*, 4,1, 174-190.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1991). *Νεοελληνική Γραμματική*. Αθήνα, 3η έκδοση.
- Williams, E. (1981). On the Notions «Lexically Related» and «Head of a Word». *Linguistic Inquiry*, 12,2, 245-274.
- Zwanenburg, W. (1992). Compounding in French. *Rivista di Linguistica*, 4,1. 221-238.